
Indledning

Hensigten med denne bog er at præsentere en række nye resultater og metoder inden for det byhistoriske forskningsfelt. Denne tilgang har også været bestemmende for den emnemæssige afgrænsning, hvorfor bogen således ikke skal opfattes som en traditionel byhistorie.

Den ene årsag hertil er, at den traditionelle byhistorie som den primære målgruppe har de lokalt interesserede. Det er naturligvis vores håb, at vi kan fange nogle af disse læsere, men vi nærer først og fremmest et håb om, at vi med det følgende kan bidrage til den faghistoriske udvikling.

For det andet favner den klassiske byhistorie bredt og dækker mange emner og aspekter af den enkelte bys historie. I hovedparten af de fremstillinger, der er udkommet i de sidste 20 år inden for genren, behandles således blandt andet udviklingen i byens befolkningsforhold, erhvervsudvikling, arbejdsmarked, levestandard, bystyre, skatteforhold, kulturelle forhold, social- og sundhedsforvaltning, politi- og retsvæsen, militær osv.

Bogen vil ikke rumme en sådan omfattende og bred gennemgang. I stedet er den koncentreret om en række enkeltstudier, hvor nye tilgange og metoder samt belysningen af hidtil ikke behandlede emner er det primære. Dette vil så forhåbentligt både hver for sig og tilsammen kunne bibringe nye brikker til det samlede billede af byens historie.

Undersøgelserne har alle som den fælles ramme Århus gennem hele 1800-tallet og frem til ca. 1920. Denne periode var på mange måder en brydningstid. Byen var omkring 1800 efter nutidens målestok en lille provinsby med godt 4.000 indbyggere, hvor det var små håndværkere, der prægede erhvervslivet. Ved århundredets slutning var indbyggertallet vokset til mere end 50.000, byen havde bredt sig ud over de middelalderlige grænser, og dele af de omkringliggende sognekommuner og landsbyer var blevet indlemmet i købstadskommunen. I byen var der også opstået nye kvarterer, der hver især besad nogle særegne karaktertræk. De sociale og erhvervmæssige strukturer var samtidig forandret markant, og selv om der stadig

var mange små håndværksforetagender, så prægede de store industrivirksomheder nu i større grad byens erhvervsliv.

Perioden var således et opbrud med det førindustrielle samfund med indførelsen af nye transportformer, en moderniseringsproces af erhvervslivet, en mangedobling af den mekaniske kraft i produktionsapparatet, stadige forskydninger mellem de sociale grupper, en øget offentlig regulering, forandringer i udnyttelsen af byens rumlige strukturer mv.

Bogens indledes med Jeppe Norskovs undersøgelse af byplanlægningen og dens implementering i det købstadskommunale forvaltningsapparat i Århus i anden halvdel af 1800-tallet. Byplanlægning var ikke en aktivitet, der opstod ved overgangen til det industrielle samfund. Planlagte byer blev anlagt og udbygget i stort antal og omfang i den førindustrielle tid. Motivationen herfor var hovedsageligt militærstrategisk, samt at magthaverne herigennem havde mulighed for at skabe repræsentative byrum, hvor de kunne iscenesætte deres storhed og magt.

Men byplanlægning forstået som en permanent offentlig forvaltningsaktivitet, der blandt andet varetager industrielle, sanitære, sociale osv. interesser, er derimod noget, som fremkom med industrialiseringen, og således er det et forhold, der i denne sammenhæng må betegnes som historisk nyt.

Hvor nyt, hvorfor byplanlægning som offentlig forvaltningsaktivitet blev aktuel, og hvorledes byplanlægningen blev implementeret i det købstadskommunale forvaltningsapparat og tilpassede sig de stadig ændrede strukturer indenfor forvaltningsapparatet, er nogle af de overordnede spørgsmål, som Jeppe Norskov med udgangspunkt i studier af forholdene i Århus søger svar på i "Byplanlægning og købstadsstyre".

Hovedemnet i "Byudvikling i Århus 1800-1880" er byens befolkning og dens spredning ud over byrummet. Afsnittet er udarbejdet af Jens Toftgaard Jensen under medvirken af Garry Keyes. Med nedslag i årene 1801, 1845 og 1880 analyseres, hvordan faktorer som social status og erhverv gensidigt påvirker indbyggernes placering i og brug af byrummet. Århus' social- og erhvervstopografi i 1801 undersøges i lyset af de gængse teorier om bosætningsmønstre i den førindustrielle by, mens 1880 studeres med hovedvægten på den begyndende kvarterdannelse, hvor bydelene i stigende grad blev homogeniseret med hensyn til erhverv og økonomisk status. I forlængelse af den generelle analyse af social- og erhvervstopografien studeres mere detaljeret den militære tilstedeværelse og håndværkenes samt – som eksempel på den tidlige industri – brændevinsbrændernes placering i byrummet. Immigrationen var en væsentlig faktor i byens befolkningstilvækst, og på baggrund af fødestedsoplysning-

ger vurderes Århus' tiltrækningskraft i forhold til oplandet og de omkringliggende købstæder. Samtidig undersøges sammenhængen mellem på den ene side fødested og på den anden side erhverv og indkomst med udgangspunkt i tesen om, at de mere specialiserede erhvervsgrupper vandrer længere end de ufaglærte.

Bogen afrundes med Jeppe Norskovs "Industriens lokalisering". Med udgangspunkt i blandt andet Chicagoskolens teorier om industribyens erhvervsstrukturer undersøges forandringerne i industriens lokaliseringsmønster i perioden fra 1870 til 1920. De afgørende faktorer herfor var spørgsmålet om tilgængelighed og centralitet. Århus havde mange af den førindustrielle bys karaktertræk omkring 1870. Nærhed til arbejdspladsen blev prioriteret højt, hvorfor man sjældent inden for byens erhvervsgrupper adskilte bolig og erhverv. Dette mønster blev frem mod 1920 blødt op i takt med de ændrede markedsvilkår og udbygningen af de infrastrukturelle anlæg, hvorved betydningen af specielt en central beliggenhed i forhold til sidstnævnte blev stadig mere væsentlig.

Om brugen af kort og databaser i historieforskningen

Centralt for analyserne i specielt Jens Toftgaard Jensens "Byudvikling i Århus 1800-1880" og Jeppe Norskovs "Industriens lokalisering" er anvendelsen af kort og databaser. Det geografiske eller rumlige element er ofte overset i historiske studier. Fortidens mennesker levede og handlede i et fysisk rum, der på en gang gav muligheder og begrænsninger. De fleste kilder indeholder et geografisk element eller oplysninger, hvilket i sig selv understreger stedets betydning som ordnende princip. Kun ved brugen af kort kan man fuldt udnytte kildematerialets ofte ganske detaljerede geografiske informationer i analyse og visualisering af de historiske processers rumlige aspekter.

Mens den teknologiske udvikling af computere og databaseapplikationer muliggjorde en eksplosion af kvantitativ historie i 1970'erne og 1980'erne, er de senere års øgede tilgængelighed til *Geographical Information System* (GIS) endnu ikke slået fuldt igennem i dansk historieforskning, om end der flere steder er spændende og spirende miljøer. Den evne, GIS har til at lagre, integrere, analysere og visualisere geografiske data, gør det til et uovertruffent værktøj for historikeren, der er interesseret i rumlige problemstillinger. GIS tegner nemt og fleksibelt tematiske kort, hvilket muliggør en iterativ og udforskende forskningsproces, hvor rumlige forhold og mønstre af påvirkning og afhængighed afdækkes.

Den elektroniske databehandling (databaseapplikationerne såvel som GIS) er imidlertid designet ud fra en forudsætning om adgang til fuldstændige og entydige data, hvilket i arbejdet med historiske kilder sjældent er tilfældet. Til anvendelsen af kort som visualiseringsmiddel af historiske rumlige fænomener knytter sig nogle af de samme problemer, idet kort ofte opfattes med stor tillid som en korrekt gengivelse af virkeligheden. Men den umiddelbare og intuitive aflæsning af rumlige mønstre, der er en af de store fordele ved at visualisere data på kort, må tøjles, når det som her drejer sig om historiske kort. De kartografiske og i højere grad de tekstlige kilder, der ligger til grund for kortene, indeholder altid lakuner, tvetydigheder og inkonsistenser. Det er derfor vigtigt at holde in mente, at de tematiske kort ikke repræsenterer den eneste og eksakte sandhed, men derimod, på samme måde som den tekstlige, historiske fremstilling, er en ud af flere mulige tolkninger af kildematerialet.